

CONTRIBUȚII LA ISTORIA UNOR AȘEZĂRI FORTIFICATE DIN BANAT

Cercetarea așezărilor fortificate sau a așezărilor cu fortificații sau din preajma unor fortificații, din perioada feudalismului timpuriu, constituie obiective de o importanță majoră pentru cunoașterea procesului evolutiv al societății vechi românești din momentul constituirii formațiunilor politice cu caracter statal. Apariția acestor obiective nu este un fenomen izolat și întâmplător, ci un proces aproape general și simultan european, marcând progresul social-economic și politic al uniunilor de obști spre o nouă etapă istorică, fortificațiile fiind principalele atribute ale conducătorilor politici, dar și generatoare, în cele mai multe cazuri, a așezărilor cu caracter urban incipient, a orașelor medievale în devenire.

Aceste așezări cuprind în general incinte mari, înconjurate cu valuri de pământ și lemn și cu șanțuri, așezate pe terase sau pe boturi de deal cu pante abrupte (în Transilvania, la fel ca în Moravia, Cehia, Polonia, Moldova, Ucraina, Rusia etc.). În părțile sud-vestice ale teritoriului românesc, pe linia Dunării, la fel ca și în sudul fluviului, au fost preluate unele fortificații romane sau romano-bizantine din piatră și cărămidă și reamenajate în epoca medieval-timpurie (Orșova, Horom, Keve, Cenad, Alba-Iulia), iar în alte cazuri au fost construite altele din pământ sau lemn, mai ales în zona de câmpie și la contactul acesteia cu dealurile vestice, de formă rectangulară, după planurile celor antice (Timișoara, Arad, Pâncota, Zarand, Biharea, Sătmar, Medieșul Aurit).

Atât descoperirile arheologice întâmplătoare, precum și cercetările mai restrânse la unele sau mai elaborate la altele, încep să confirme puținele și uneori controversatele știri scrise referitoare la așezările fortificate de la începuturile evului mediu. În acest sens, încercăm să urmărim evoluția câtorva așezări fortificate din sud-vestul spațiului istoric românesc.

Existența și funcționarea așezării fortificate de la **Orșova** la începutul veacului al X-lea, atunci când este menționată în *Cronica notarului anonim* al regelui Bela ca făcând parte din sistemul defensiv al formațiunii politice condusă de principele Glad, este confirmată de descoperirile arheologice fortuite de pe vatra orașului modern și mai ales de cercetările de amploare întreprinse între 1966-1969 cu ocazia construirii hidrocentralei de la Porțile de Fier I¹. Săpăturile sistematice întreprinse în multe puncte ale orașului au pus în evidență suprapuneri și întrepătrunderi de niveluri de locuire care se eșalonează pe o durată ce depășește un mileniu, începând din epoca romană și până în evul mediu. Din păcate rezultatele cercetărilor n-au fost publicate decât sporadic.

Obiectivul cel mai important dintre multele urme de cultură materială din perioada postaureliană îl reprezintă fortificația antică *Zernes-Dierna*, de formă pătrată (*quadriburgium*) cu laturile de 35 x 35 m, ale cărei colțuri sunt orientate către cele patru puncte cardinale și se prelungesc în afară cu câte un turn pătrat cu laturile de 9 x 9 m. Zidurile de incintă, groase de 2,10 m, erau construite din rânduri alternative din piatră și cărămidă. Poarta se afla pe latura de sud. Fortăreața, situată în apropierea vărsării Cernei în

¹ În legătură cu localizarea aceluia *castrum Vrscea* s-a emis ipoteza că ar fi putut fi la Vârșet (M. Bizerea, Fl. Bizerea, în *Studii de Istoria Banatului*, 1978, p. 4-6). Așezarea se plasează la confluența câmpiei cu dealurile vestice, pe un vechi și important drum ce lega unul dintre vadurile Dunării prin câmpia vestică bănățeană cu Pannonia. În a doua jumătate a sec. al XIII-lea s-a ridicat aici o fortăreață regală din piatră, Erdusomlow, iar în târgul de la poalele acesteia, există încă din 1227 o mănăstire dominicană, având menirea de a converti populația ortodoxă din zonă (Györfly Gy., *Az Arpád-kori Magyarországnak Történeti földrajza*, III, Budapest, 1987, p. 493-494; D. Țeicu, *Banatul montan în evul mediu*, Timișoara, 1998, p. 200, 392-393).

Dunăre, prin forma sa, este caracteristică perioadei domniei lui Constantin I cel Mare și a colegilor săi de la începutul sec. al IV-lea. S-a constatat că a fost ridicată peste ruinele unor clădiri romane mai vechi din municipiul Dierna. Materialul arheologic și în primul rând monedele descoperite datează o primă etapă de funcționare până în prima jumătate a sec. al V-lea, când cetatea se pare că a fost avariata cu prilejul invaziei hunilor de sub conducerea lui Attila (434-453)².

Ulterior, în epoca lui Justinian, cunoscut prin activitatea sa edilitară și prin politica de menținere a fortificațiilor precedente pe care le-a refăcut, s-a constatat și în cazul Orșovei o intervenție constructivă. Pe latura de est s-a construit un zid care a anulat funcționalitățile celor două turnuri de colț (probabil distruse anterior), înglobându-le în incinta mărită. Aproape toate fortificațiile mai vechi de pe malul sudic al Dunării au fost refăcute în perioada domniei lui Justinian³. Dealtfel, în interiorul cetății au fost descoperite urme de cultură materială din veacurile al VI-lea și al VII-lea.

O locuință cu pereți de lut a fost lipită de fața exterioară a zidului de nord-est al cetății atunci când aceasta era scoasă din funcțiune probabil în sec. al VII-lea și nu mai înainte, deoarece Procopius din Cezareea în lucrarea sa *De aedificiis* scrisă în anii 553-555 menționează cetatea de la Orșova: "*După Novae urmează fortărețele Cantabaza, Smornes, Campses, Tanata, Zernes și Ducepratu*"⁴. După sec. al VII-lea așezarea a intrat într-o perioadă de stagnare și ruralizare, proces general în aceste părți dunărene, cauzat de scăderea influenței imperiului și de cuceririle avarie. Așezarea n-a dispărut, dar fortificația n-a mai avut un rol strategic și numele ei, așa cum s-a întâmplat și în alte cazuri, a fost uitat. Peste mai bine de un veac s-a refăcut fortificația pe temelii antice cu patru turnuri de colț de către puterea politică româno-slavă ridicată în aceste părți sub ducele Glad sau sub un antecesor al acestuia. În orice caz, cetatea a stat în picioare în tot evul mediu și ea a fost văzută și desenată de către L.F. Marsigli la sfârșitul veacului al XVII-lea⁵. În lucrarea *Danubius Pannonica Mysiens*, Marsigli publică o hartă pe care sunt trecute vestigiile romane de la Pescabara, Merekbila, Severin, Orșova, care apare în dreapta Cernei, fiind indicată ca un patulater cu colțuri dotate cu turnuri. Pe harta lui Fr. J. Ruhendorf din 1788, foarte amănunțită, se vede pe malul drept al Cernei, la vărsarea acesteia în Dunăre *Altorschowa*⁶. Cercetările arheologice din 1967 au surprins resturile acestei cetăți care a funcționat, cu mai multe faze de reparații și refaceri, din epoca romană târzie până în veacul al XVIII-lea. Continuitatea de locuire pe aceeași vatră, începând din antichitate până în evul mediu târziu, deși documentele sunt sumare iar rezultatele cercetărilor arheologice se lasă așteptate spre publicare, se poate urmări chiar și numai pe baza datelor referitoare la evoluția ceramicii între secolele al IV-lea și al XIII-lea de la Orșova⁷.

O primă categorie de ceramică foarte unitară, continuând formele și tehnica romană este cea din secolele al IV-lea - al VI-lea descoperită în cantitate mare în toate sondajele întreprinse pe vatra orașului. Pentru secolele al VII-lea și al VIII-lea, deși așezarea a decăzut și s-a ruralizat, ceramica nu lipsește, ea este mai puțină și, deși unele vase continuă într-o oarecare măsură vechea tradiție, există și vase lucrate cu mâna de influență slavă, predominând oalele fără torți cu buza scurtă și teșită răsfrântă în afară, cu marginea teșită și rotunjită. Pasta din care sunt confecționate vasele conține degresat din nisip și pietricele, culoarea acestora fiind în majoritatea cazurilor cenușie închisă.

Cel mai numeros material ceramic se datează între secolele al VIII-lea și al X-lea. Sunt caracteristice vasele fără torți de dimensiuni mijlocii în mai multe variante. Profilul

² L. Mărghitan, *Banatul în lumina arheologiei*, III, Timișoara, 1985, p. 93-99.

³ Doina Benea, *Dacia sud-vestică în secolele III-IV*, Timișoara, 1996, p. 274-275.

⁴ *Fontes Historiae Daco-Romanae (FHDR)*, II, București, 1970, p. 379.

⁵ L. F. Marsigli, *Description du Danube*, II, Haga, 1744, p. 15.

⁶ Panait I. Panait, în *Drobeta*, 1974, p. 215-219; D. Popescu, în *Dacia N.S.*, XII, 1968, p. 461; XIV, 1970, p. 441.

⁷ C. Cosma, în *Ephemeris Napocensis*, II, 1992, p. 231-235.

este zvelt, cu gât bine conturat, cu buza ușor arcuită, îngroșată spre exterior. Pasta conține degresant din nisip și pietricele, vasele fiind arse inoxidant, predominând culoarea negricioasă sau cenușiu-negricioasă. Sunt ornamentate prin incizii de linii orizontale, benzi de linii ondulate intercalate cu benzi de linii orizontale, cu alveole și creștături dispuse sub buza vasului.

Ceramica din secolele al X-lea - al XIII-lea este lucrată la roată rapidă din pastă cu degresat din nisip, pietricele, mică și ocră, predominând culoarea brun roșcată iar ca decor, benzile orizontale, benzile din linii ondulate, alveolate, decorul realizat cu piaptănul sau cu roțița cu dinți pătrați. Pe lângă oalele borcan de mărime mijlocie, care sunt cele mai răspândite, s-au descoperit și multe fragmente de căldări de lut cu corp tronconic și cilindric adoptate în mediul autohton al culturii materiale odată cu contactele cu ungurii și pecenegii care au vehiculat asemenea vase de factură orientală.

În general, ceramica pentru secolele menționate este similară cu cea descoperită în zona de sud a Banatului și cu cea din sudul Dunării, unde elementul romanic era foarte puternic și influența bizantină s-a resimțit până în evul mediu. Pe vatra așezării de la Orșova nu se constată nici o întrerupere a habitatului iar influențele exercitate de populațiile alogene, slavii și apoi ungurii, sunt firești ca de altfel în toate descoperirile de pe ambele maluri ale Dunării⁸.

Impactul populației din așezarea de la Orșova la începutul sec. al X-lea, cu ungurii în timpul luptelor cu Glad pare să fie confirmat de câteva descoperiri arheologice mai vechi. Astfel, dintr-un mormânt de femeie din sec. al X-lea au fost recuperate 28 de aplici ornamentale pentru haină și câțiva nasturi de argint, cercei de argint și 14 monede italiene din sec. IX-X, găurite pentru a fi cusute pe veșminte, emisiuni al regilor Ludovic al II-lea (855-875) și Berengar I (915-924), capturate de unguri cu ocazia deselor expediții în Italia (899, 900, 920, 921 etc.)⁹. Dintr-un alt mormânt provine o centură cu ornamente de argint, cercei, pandantiv din argint în formă de ciorchine de strugure, o cataramă și o monedă de la Ludovic al III-lea de Provența, regele Italiei (900-928), competitorul lui Berengar I¹⁰. Din apele Dunării s-a recuperat o spadă cu două tășuri de factură apuseană, datată în sec. al X-lea, aflată la Muzeul Național din Budapesta¹¹.

Legăturile centrului politic de la Orșova cu Bizanțul pare să-l ateste monedele descoperite aici, una de bronz a lui Leon al VI-lea Filosoful (886-912); una de aur emisă de Roman I Lekapenos asociat cu Cristophor între 921-927, alta tot de aur emisă de Constantin al VII-lea Porfirogenetul împreună cu Roman al II-lea cel Tânăr, una de aur emisă de Nikephor II Phocas și Ioan Tzimiskes între 963-969, 8 *folles* de aur bătuți de Vasile al II-lea Bulgaroctonul (976-1025); un *folles* de aur emis de Mihail al IV-lea (1034-1042), un *folles* de aur dintre 1042-1059; câțiva *folles* emiși de Constantin al X-lea Dukas singur sau asociat cu soția sa împărăteasa Evdochia. Din a doua jumătate a sec. al XI-lea, după revenirea graniței imperiului la Dunărea de Jos apuseană, circulația monedelor bizantine¹² la Orșova ca și în toată partea de sud a Banatului, a sporit.

Cu toate că, atât așezarea romană, cea romană târzie și cea medievală timpurie de pe vatra Orșovei, nu mai pot fi cercetate, ele aflându-se sub apele lacului de acumulare al hidrocentralei, cele câteva elemente de cultură materială recuperate, ne furnizează o imagine cât de cât apropiată de realitate asupra acestui important centru al unei formațiuni politice autohtone incipiente de la sfârșitul mileniului I. Publicarea întregului material arheologic rezultat din cercetările de salvare întreprinse cu câteva decenii în urmă, aflat în depozitele mai multor muzee, ar putea întregi mai nuanțat istoria acestor locuri și a acestui moment.

⁸ D. Țicu, *op. cit.*, p. 88-89.

⁹ Erdélyi Történet, I, Budapest, 1987, p. 216-217.

¹⁰ Csánad Balint, *Südungarn in 10. Jahrhundert*, Budapest, 1991, p. 245.

¹¹ Kovács L., în *Communicationes archeologicae Hungariae*, Budapest, 1994-1995, p. 172.

¹² A. M. Velter, în *SCIVA*, XXXIX, 3, 1988, p. 267.

Printre fortificațiile menționate de *Anonymus* ca aparținând formațiunii politice condusă de Glad este **Keve** (azi *Kovin* în Serbia), cu o îndelungată istorie și cu o importanță strategică deosebită. Situată pe malul nordic al Dunării într-un punct de încrucișare a unor importante drumuri comerciale și strategice, aproape de vărsarea Moravei în marele fluviu, între brațul Dunavița și Dunăre, fortificația își are originea în antichitatea romană târzie. A ridicat-o sau a refăcut-o Constantin cel Mare în fața orașului *Margum* pentru a păzi un important vad al Dunării. În *Notitia Dignitatum*¹³ apare cu numele de *Castra Constantia*. În 435 aici s-a încheiat pacea între bizantini și conducătorii hunilor Bleda și Attila. Dar peste câțiva ani Bleda o atacă provocându-i mari distrugerii. Bizantinii au refăcut-o în curând și la cumpăna veacurilor al VI-lea și al VII-lea, cetatea care se numește acum *Constantiola*, devine o importantă bază militară în războaiele cu avarii și în tratativele purtate de generalul Priskos și hanul Baian.

Rămasă în picioare această puternică fortificație de piatră, - de unde noul nume sub care apare, *Petrikon* (*Petricum*), tradus în cronicile latino-maghiare în *Keve* (*Kövár* = cetate de piatră) - a fost un bastion important la cumpăna veacurilor al IX-lea și al X-lea, când se afla în stăpânirea ducelui Glad. Probabil că a intrat în stăpânirea Ungariei în prima jumătate a sec. al XI-lea după înfrângerea lui Achutum și după atacurile împotriva garnizoanelor bizantine de pe linia Dunării. Continuă să fie disputată de unguri și bizantini în a doua jumătate a sec. al XI-lea și în cel următor. În 1071/1072 este menționată în cronici ca *urbs* și *civitas* în timpul luptelor dintre regele Geza I și fostul rege Solomon susținut de bizantini, refugiat la Belgrad¹⁴. În jurul cetății s-a dezvoltat o așezare importantă cu caracter urban așa cum o cunoaște călătorul arab *al-Idrisi* pe la 1153-1154, când arată că este "*loc mare și înfloritor lângă Dunăre, având piețe și ateliere meșteșugărești cu lucruri de artă*". În alt loc, vorbind despre Keve și Bacs arată că acestea sunt "*orașe renumite, înfloritoare, cu import și export mare, fiind orașe importante ale Ungariei; sunt bine înzestrate cu clădiri și sunt bogate în produse agricole și cu multe domenii*"¹⁵.

Așezarea de la Keve este menționată de cronicarii cruciadelor a II-a și a III-a, Odo de Deogilo (1147) și Ansbert (1189) care au trecut pe aici în drumul lor spre Orient (*Wizzenburg que et Belgradum dicitur, ex opposito Gowin civitatis sita*)¹⁶. În cronica bizantinului *Cinamos* este relatată bătălia dintre trupele împăratului Manuel Comnenul și ale regelui Ștefan al III-lea al Ungariei din 1164, când împăratul își stabilește tabăra la Keve (*Imperator vero ad locum quemdam pervenit, quem Petricum vocant, castra ibi posuit*)¹⁷.

Pe la începutul sec. al XIII-lea, după dispariția stăpânirii bizantine, în perioada ofensivei catolicismului susținut de Ungaria, în aceste teritorii locuite de slavi și români, s-a organizat comitatul Keve desprins probabil din cel de Cenad. Tot acum mănăstirea ridicată pe la jumătatea sec. al XII-lea de către *banul Belus*, cumnatul regelui Bela al II-lea, este preluată de către catolici¹⁸. Din scrisoarea papei Inocențiu al III-lea din 15 septembrie 1204 adresată regelui Emeric reiese că cetatea Keve se afla la granița Ungariei cu imperiul româno-bulgar al lui Ioniță (*Procedens ergi cum nuntiis tuis usque ad regni terminum, pervenit ad castrum quod vocatur Keve, ubi solo Danubio mediante regnum Ungariae a Bulgarorum provincia separatus*)¹⁹. În 1223 regele Andrei al II-lea i-a acordat surorii sale Margareta, fosta împărăteasă a Bizanțului mai multe posesiuni printre care *Srem*, Keve și

¹³ FHDR, II, 1970, p. 18

¹⁴ SRH, II, Budapest, 1937, p. 377.

¹⁵ T. Lewicki, *Polska i kraji sosedne w swietle "Ksiegi Rogera" geografa arabieske z XII-w al-Idrisiego*, I, Kraków, 1945, p. 129, 130-131, 135.

¹⁶ Gombos, I-II, Budapest, 1937, p. 292, 1721.

¹⁷ *Ibidem*, p. 1283.

¹⁸ *Ibidem*, p. 1283.

¹⁹ *Fontes* III, 2 (*Acta Innocentii PP III*), Roma, 1944, p. 308-309.

Ilidia, pe care le va moșteni fiul acesteia Ioan Angelos (Caloioannes), menționat în 1235 în documentul vărului său regele Bela al IV-lea ca domn de Srem și comite de Keve²⁰.

În 1241, cu ocazia mării invazii tătaro-mongole cetatea și așezarea au suferit distrugerii. *Rogierius* vorbește în lucrarea sa despre adunarea comiților, principilor, baronilor și cumanilor din regat lângă mănăstirea de acolo, pentru organizarea rezistenței în fața tătarilor²¹. Refăcută și repopulată după 1241, așezarea primește dreptul de târg, în a doua jumătate a sec. al XIII-lea, comiții de Keve fiind comuni cu cei de Caraș iar din 1291, teritoriul fiind înglobat în Banatul de Severin²². Presiunile împotriva "schismaticilor" români și slavi din Banatul de Severin și din comitatele Caraș și Keve se intensifică în veacul al XIV-lea, mai ales în timpul regelui Ludovic I, sprijinit în această acțiune de călugării franciscani care au creat în aceste părți mai multe *custodii* (una și în Keve) pentru convertirea la catolicism²³.

În sec. al XV-lea odată cu atacurile turcești așezarea se depopulează vremelnice, apoi se repopulează cu sârbi fugiți din sud din fața cuceririlor otomane. În timpul războaielor cu turcii de la sfârșitul sec. al XVII-lea și din primele decenii ale celui următor, fortificația trece rând pe rând în stăpânirea beligeranților; după pacea de la Belgrad din 1739 a fost dăruită, ruinele ei fiind inundate de Dunăre în 1879.

Știrile scrise despre îndelungata istorie a cetății și a așezării sunt confirmate într-o oarecare măsură de datele furnizate de cercetările arheologice întreprinse aici în 1967 și 1968. *Kovingrad* are o formă dreptunghiulară cu laturile de 150 x 130 m și se află pe un platou pătrat deasupra brațului nordic al Dunării. Temeliile zidurilor masive de piatră, late de 1,20-1,30 m, legate cu mortar, se suprapun peste așezări din *eneolitic*, *epoca bronzului*, *hallstatt* și *epoca dacică timpurie*. În interiorul incintei și în așezare s-au descoperit urme de locuire din perioada romană târzie, epoca migrațiilor, epoca medieval-timpurie și medievală (sec. XIII-XV)²⁴. Pentru sec. IX/X-XI urmele de cultură materială sunt similare cu cele descoperite într-o serie de așezări din Banatul sudic și din Voivodina ilustrând existența unei populații stabile care practica agricultura. S-au descoperit unelte agricole (cuțit de plug, hârlețe, topoare) și multă ceramică lucrată la roată, ornamentată cu linii ondulate paralele, cu împunsături triunghiulare și cu fascicule de valuri. Unele funduri de vase au imprimate semne de olar în formă de cruce. Nu lipsesc nici fragmentele de cazane de lut. Reiese din cercetările întreprinse atât în această așezare cât și în altele din apropiere, că la sfârșitul Mileniului I și la începutul celui de al II-lea zona a fost intens locuită, iar cultura materială locală conține multe elemente de influență bizantină. Sondajul întreprins în ceea ce pare a fi cimitirul așezării din sec. X-XI a pus în evidență același rit de înmormântare comun arealului și aceleași piese de podoabă: inele de tâmplă simple din bronz și argint și inele de tâmplă îndoite la capăt în formă de "S".

Din așezarea de la Kovin este cunoscut un *follis* de aur emis de Ioan Tzimiskes iar de la *Gaiu Mic*, din apropiere, un tezaur de cca 210 monede de aur emise de Constantin al VII-lea Porfirogenetul asociat cu fiul său Roman al II-lea, între 948-959²⁵. La Muzeul Banatului din Timișoara se păstrează o spadă cu două tăișuri de 88 cm lungime, de tip apusean (carolingian) datată în sec. al X-lea, descoperitor în aceeași așezare²⁶. Toate aceste descoperiri infirmă părerea unor istorici că așezarea fortificată de la Kovin n-ar fi fost locuită înainte de sec. al XI-lea, când a ajuns sub stăpânirea regatului maghiar²⁷.

²⁰ A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, I, Roma, 1859, p. 39; *DIR* I, p. 197.

²¹ Gombos, III, p. 2069.

²² Györfly Gy., *op. cit.*, 1987, p. 319.

²³ *Fontes* IV, 2 (*Acta Urbani PP*), Roma, 1966, p. 154-155.

²⁴ O. Brukner, P. Medović, în *Arheološki Pregled*, XI, Beograd, 1968, p. 184-188.

²⁵ A. M. Velter, *op. cit.*, p. 231-275.

²⁶ Kovács L., *op. cit.*, p. 167, 173.

²⁷ Bona I., *Az Árpádok korai váráiról (11-12 századi ispáni várak és határvárak)*, Debrecen, 1995, p. 46.

Așezarea fortificată de la **Horom** care a făcut parte și ea din formațiunea politică condusă de Glad a fost localizată pe malul nordic al Dunării, într-o poziție strategică excelentă, pe insulă Sapaja, formată între brațele Carașului și Nerei, înainte de vărsarea în Dunăre, în actuala localitate sârbească *Nova Palanka*. Inițial aici a existat o așezare romană unde s-a ridicat o fortăreață din piatră și cărămidă de formă patrulateră, un *quadriburgium*, cu laturile aproape egale (88,5 x 88 x 89 x 89 m) probabil în epoca lui Constantin cel Mare, care a întărit, după cum se știe, linia Dunării.

În urma cercetărilor arheologice întreprinse de arheologii sârbi s-a constatat că fortăreața a fost avariată și părăsită în urma invaziei hunilor, printre ruinele ei fiind descoperite urme sporadice de locuire și de cultură atribuite sarmaților și gepizilor. În veacul al VI-lea în timpul împăratului Justinian este refăcută împreună cu multe alte fortificații care asigurau pe ambele maluri ale Dunării granița nordică a imperiului. Cercetătorii au identificat această fortificație cu *Litterata (Lederata)* situată în fața cetății *Novae* de pe malul drept al Dunării. În *Novela* a IX-a a lui Justinian se relatează următoarele: "așa că amândouă țărmurile Dunării sunt populate acum cu cetăți de ale noastre și atât *Viminacium* cât și *Recidiva* și *Litterata* care se găsesc dincolo de Dunăre au fost supuse din nou stăpânirii noastre"²⁸. Despre aceeași fortificație scrie și Maurikios în *De aedificiis*: "împăratul nostru l-a transformat într-o fortăreață mare și deosebit de întărită"²⁹. La sfârșitul sec. al VII-lea sau la începutul celui următor, sub Justinian al II-lea, fortăreața este din nou abandonată în urma loviturilor primite din partea avarilor care firește refuzau să utilizeze fortărețele de piatră. Din această perioadă s-a descoperit în porticul răsăritean al fortăreței un mormânt izolat de luptător avar³⁰.

În veacul al IX-lea fortăreața a fost refăcută și așezarea repopulată și probabil din această perioadă începe să fie denumită **Horom** (*Horum, Chramon*, de la vechiul termen sud-slav *haram* însemnând biserică fortificată)³¹, așa cum o înregistrează *Anonymus* ca aparținând ducelui Glad.

La începutul Mileniului al II-lea Horomul ajunge sub stăpânirea Ungariei, dobândind o importanță strategică deosebită ca fortificație de graniță în disputele cu Bizanțul. În 1128 în timpul luptelor dintre cele două state, bizantinii au trecut Dunărea și au distrus corăbiile ungarilor cu faimosul "foc grecesc" încât râul Caraș, pe care se afla cetatea, s-a înroșit de sânge (*transiverunt Hungariam in Haram et Hungari aliquod per ingenia inflamant ignes sulphureos in naves Hungarorum*)³². Cronicarii bizantini, Ioan Cinamos localizează lupta din 1128 la *Chram castellum*, pe cea din 1163/1164 la *Chram Hungariae oppidum*, iar Nicetas Choniates le amintește pe amândouă la *Chram*³³.

În secolul al XII-lea cetatea devine centrul comitatului Caraș, desprins probabil din cel de Cenad, fiind amintită cu noul nume în 1177 (*Emelka villa Carasuensis castri*), iar primul comite este pomenit în 1200 (*Weietch curiali et comite de Krasow*)³⁴. Cronicarul bizantin Ephraemios, vorbind despre permanentele conflicte de graniță dintre unguri și bizantini o menționează cu numele de *Chrasnum*³⁵, iar într-o cronică din sec. al XIII-lea este

²⁸ FHDR, II, 1970, p. 465.

²⁹ FHDR, I, 1964, p. 739.

³⁰ Eruditul italian Francesco Grisellini, pe baza izvoarelor carolingiene și a unor tradiții locale a fixat în aceste părți un centru politic al avarilor (*Hirnguis Horomiensis*), pe care în altă parte scrie următoarele: "Era numit Hagias Horom de la un castel aflat pe malul stâng al Dunării, acolo unde se înalță acum Palanca Nouă". Pentru a-i ține sub supraveghere pe avari francii au ridicat o fortificație numită *Francavilla (Frankarion)*, care mai apoi s-a transformat într-un ducat deosebit, sub numele de *Ducatus Horomiensis* (Fr. Grisellini, *Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei*, Timișoara, 1984, p. 35-36; 226-227).

³¹ *Korai magyar törtéti lexikon (9-14 század)*, sub red. Kristó Gyula, Budapest, 1994, p. 254.

³² SRH, I, p. 441.

³³ Gombos, II-III, p. 1270, 1288, 1683, 1689.

³⁴ Györffy Gy., *op. cit.*, p. 487-489.

³⁵ Gombos, I, p. 884.

menționat un sat de sub cetatea Caraș (*villa Pinar que est sub castro Crassu*)³⁶. După invazia tătară-mongolă din 1241 s-a construit probabil pe valea Carașului, în sus spre munte, o nouă cetate de piatră, la Carașova, numită *Krassofövár (Izvorul Carașului)*, amintită prima oară în 1335 sub forma *Karasofw castellum*³⁷. Vechea cetate de la vărsarea Carașului în Dunăre mai apare și în secolele următoare sub numele de Horom, fiind refăcută împreună cu celelalte de pe Dunăre (Cuvin, Pojejena etc.) în sec. al XIV-lea și în vremea lui Matia Corvinul sub supravegherea lui Pavel Chinezul în vederea luptelor cu turcii. La mijlocul sec. al XVI-lea, în urma luptelor, atât Cuvinul cât și Horomul erau în ruină. Turcii ocupând Banatul, au refăcut o serie de cetăți, printre care și Horomul, care datorită palisadelor sale puternice a primit numele de *Jenipalanka* sau *Palanca Nouă*, fiind un punct strategic în războaiele de la sfârșitul sec. al XVII-lea și de la începutul celui de al XVIII-lea cu austriecii³⁸. În urma păcii de la Belgrad (1739) austriei au dăruit fortificația, așezarea Palanca Nouă devenind centrul unui district din Banatul organizat de către noile autorități. Aceasta a fost pe scurt evoluția de peste o mie de ani a unei așezări fortificate cu o importanță deopotrivă pentru istoria românilor ca și a popoarelor vecine.

Săpăturile arheologice întreprinse de cercetătorii sârbi la *Stara Palanka*, pe locul vechii fortificații și așezări, deși modeste, au scos în evidență materiale acoperind aproape toată perioada de existență a acestui obiectiv³⁹. Din păcate așezarea a fost în cea mai mare parte distrusă de apele Dunării. În necropola cercetată parțial aparținând unei populații creștine din sec. al IX-lea și al X-lea s-au găsit cercei de argint în formă de ciorchine de struguri, cercei filigranați de factură sau influență bizantină, inele de tâmplă simple, circulare, aplici în formă de inimioară, inele digitale, mărgelile de sticlă etc.⁴⁰.

Începuturile medievale ale fortificației și așezării de la **Timișoara** sunt greu de stabilit în condițiile absenței unor indicii pe teren; acestea, în urma amplelor lucrări de asanare a mlaștinilor, de sistematizare a cursului Begheiului și a urbanismului din veacurile al XVIII-lea și al XIX-lea, s-au șters cu totul. Sondajele arheologice întreprinse în centrul istoric al orașului n-au furnizat date relevante. În 1980 cu ocazia unor săpături destul de anevoioase datorită imenselor depuneri și nivelări moderne la Muzeul Banatului au fost dezvelite două ziduri de cărămidă aparținând celor două faze de construcție ale castelului medieval: primul, cel timpuriu, de la începutul sec. al XIV-lea din vremea lui Carol Robert iar al doilea, cu un plan modificat și mult mărit, ridicat de către Iancu de Hunedoara între 1443-1447 în urma cutremurului din 1436. Se pare că din acel edificiu s-a mai păstrat până azi fosta sală a cavalerilor din colțul de nord-vest de la parterul Muzeului Banatului⁴¹. Nucleul inițial al fortificației timpurii trebuie să fi fost pe același loc, terenul fiind mai înalt și înconjurat de brațe ale râului, de mlaștini și de șanțuri cu apă. În amintita săpătură s-au găsit resturi de trunchiuri de copaci care ar fi putut constitui, fie un suport în terenul mlaștinos pentru temeliiile castelului medieval, fie urmele palisadei inițiale care înconjura castrul. Dealtfel, în numeroasele gravuri înfățișând Timișoara - ce-i drept mult mai târziu, în secolele al XVI-lea și al XVIII-lea - cetatea și orașul din epoca turcească apar înconjurate cu *palânci* din lemn fără ca acestea să fie ridicate deasupra unor valuri de pământ, ele fiind bine protejate de șanțuri de apă și de brațele întortocheate ale râului.

Descrierile sunt unanime în ceea ce privește poziția strategică a Timișoarei în mijlocul mlaștinilor. Antonio Bonfini arată că orașul întărit este așezat în mijlocul unui teren mlaștinos înconjurat de sate bogate "*Timișoara și-a luat numele de la un braț al râului Timiș*

³⁶ *Ibidem*, p. 337.

³⁷ Pésty Fr., *Krasso vármegye története*, III, Budapest, 1882, p. 33.

³⁸ Fr. Griselin, *op. cit.*, p. 56, 76, 79, 141.

³⁹ Rašajski, în *Arheologiski Pregled*, XII, Beograd, 1970, p. 95-96; Danica Dimitriević, în *Starinar*, XXXIII-XXXIV, Beograd, 1982-1983, p. 29-62.

⁴⁰ Csánad Balint, *op. cit.*, p. 245-246.

⁴¹ Informație Al. Rădulescu, autorul săpăturilor.

ce trece pe sub zidurile sale"⁴². Într-o lucrare despre Europa Centrală și Răsăriteană apărută în 1665 la Frankfurt, aparținând lui Johannes Gradelenus, așezarea este descrisă astfel: "Timișoara este un oraș situat pe râul Timiș, în Transilvania, de unde își trage și numele de cetatea Timișului. Este un oraș vestit, format din două părți, întărit de la natură cât și de mâna omului, construit împotriva bulgarilor și tătarilor. Orașul dinspre răsărit este numit Insulă, cealaltă parte, purtând de fapt numele de Timișoara, ambele părți sunt înconjurată de un șanț adânc cu apă. Orașul cel mai mare și anume Timișoara are trei porți și un turn acvatic între oraș și palat"⁴³. Călătorul turc Evlia Celebi notează despre Timișoara printre altele: "Podoaba acestei cetăți constă în faptul că este așezată pe un pământ înverzit, mănos și că e înconjurată de grădini și de parcuri cu trandafiri ... Are formă pentagonală. Nu e construită nici din cărămidă și nici din piatră, ci e o fortificație din lemn gros de stejar și din ulmi. Împrejmuirea este făcută din împletituri de nuiiele și pare un zid subțire și lustruit ... Nimeni nu se poate apropia de cetate datorită întinderilor nesfârșite de apă și de mlaștini"⁴⁴.

Primele cronicile medievale nu amintesc castrul Timiș în contextul luptelor pentru cucerirea Banatului de către unguri. *Anonymus* arată că trupele lui Zuard, Cadusa și Boyta ajunse până la *Beguey* au supus toată populația dintre Mureș și Timiș în timp de două săptămâni, luând ostatici pe fiii locuitorilor apoi și-au așezat tabăra pe Timiș la *Vadum Arenarum* (Vadul Nisipurilor), pe unde au trecut râul și au dat lupta cu oștile ducelui Glad.

În ultimul timp s-au emis păreri că la începutul secolului al XI-lea acel *Kastron Dibiskos - Bisiskos - Tibiskos* amintit alături de altele în diplomele din 1019 și 1020 ale împăratului Vasile al II-lea Bulgaroctonul pentru reorganizarea arhiepiscopiei de Ohrida, depinzând de episcopia de Branicevo, s-ar localiza la Timișoara⁴⁵. În 1020 împăratul l-a investit pe arhiepiscopul Ioan de Ohrida cu puterea de a strânge tributul bisericesc de la toți locuitorii, chiar și de la vlahi și de la turcii din părțile Vardarului⁴⁶.

În mod sigur la începutul Mileniului al II-lea, dacă nu cumva și mai înainte, Timișoara era o așezare întărită între meandrele Begheiului (considerat un braț al Timișului, de unde numele de *castrum Temes, Temesvár*), una dintre cele mai importante din punct de vedere economic, un adevărat oraș incipient așa cum aflăm din relatarea geografului arab *al-Idrisi* pe la mijlocul veacului al XII-lea⁴⁷. În aceeași perioadă a fost organizat și comitatul, primul comite de Timiș cunoscut până acum fiind Pancrațiu pomenit într-un document din 1177. În 1212 este amintită cetatea, respectiv pământul *Gyad* scos de sub atârnarea cetății Timiș (*terram Gyod a quator aratro a castro Temesiensis exemptam*)⁴⁸.

În a doua jumătate a veacului al XIII-lea regele Bela al IV-lea a așezat cu privilegii și imunității în câmpia din nord-vestul Banatului grupuri de cumani. În 1266 pământurile *Rhety* și *Papd* (Bobda) ale cetății Timiș au fost date comiților cumani Parabuch și Keyran⁴⁹. Cumanii au produs stricăciuni mai multor așezări printre care probabil și Timișoarei în timpul tulburărilor și răscoalelor din anii 1280-1282 îndreptate împotriva nobililor locali și a regelui Ladislau al IV-lea Cumanul⁵⁰.

Cu toate distrugerile pricinuite de tătari și cumani, către sfârșitul veacului al XIII-lea și la începutul celui următor, se constată o oarecare prosperitate a Banatului prin înmulțirea așezărilor și prin creșterea rolului strategic al provinciei, când se construiesc mai multe cetăți de piatră (Mehadia, Caransebeș, Lugoj, Jdiaoara, Carașova, Somlío, Ciacova, Lipova etc.). Timișoara a crescut mult în importanță, nu întâmplător regele Carol Robert,

⁴² Rodica Vârtaciu, *Timișoara în stampe (sec. XVI-XVIII)*, București, 1993, p. 7, 14-16.

⁴³ *Ibidem*, p. 6.

⁴⁴ *Călători străini despre Țările Române*, VI, București, 1976, p. 496-497.

⁴⁵ I.D. Suciu, în *Revista de Istorie*, VIII, 1976, p. 1050-1058; P. Iambor, în *ActaMN*, XVIII, 1980, p. 167-168.

⁴⁶ *Documenta Historiae Arpadiana* sub red. Györfly Gy, I, Budapeșt, 1992, p. 129-130.

⁴⁷ T. Lewicki, *op. cit.*, p. 137.

⁴⁸ Ortway T., Pesty Fr., *Oklevelek Temesvármegye*, I, Bratislava, 1894, p. 315.

⁴⁹ *DIR* II, p. 81.

⁵⁰ P. Iambor, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj*, XVII, 1974, p. 219-221.

nerecunoscut la începutul domniei de către o bună parte a nobilimii din Ungaria, și-a fixat aici capitala între anii 1315 și 1323⁵¹. Amintitul rege a chemat meșteri italieni care au construit un castel regal în interiorul cetății. După distrugerea parțială pricinuită de cutremurul din 1436, castelul și fortificația au fost refăcute de către Ioan de Hunedoara, mult amplificate, insistându-se asupra importanței strategice, într-o vreme când pericolul otoman era tot mai mare. Castelul, asemănător într-o oarecare măsură cu cel de la Hunedoara, construit în stil gotic târziu, cu unele elemente renașcentiste incipiente, era înconjurat cu o palisadă puternică din trunchiuri de copaci, în cele patru colțuri ale fortificației fiind amenajate bastioane circulare avansate, pentru amplasarea pieselor de artilerie. În jurul fortificației se afla așezarea civilă despărțită de aceasta prin brațe de apă, dar legată prin poduri. În partea de nord-est a cetății se afla cartierul principal al orașului, *Palanca Mare*, iar în partea de sud-est, pe *Insulă*, era *Palanca Mică*, amândouă înconjurate cu palisade din trunchiuri de copaci și cu șanțuri cu apă. În secolul al XIV-lea sunt amintite câteva așezăminte ecleziastice, probabil mult mai vechi: biserica Sf. Gheorghe (1323) din *Palanca Mare*, biserica Sf. Elisabeta de pe *Insulă*, mănăstirea dominicană (1319) din cetate⁵².

Majoritatea locuitorilor Timișoarei medievale erau români. Din veacul al XV-lea au intrat în oraș și sârbi refugiați din teritoriile ocupate de turci. O știre târzie din 1551 arată că turcii în timpul asediului Timișoarei, aruncau cu săgeți scrisori în cetate somându-i pe români să se predea.

Îndelungata istorie a Timișoarei se poate reconstitui, într-o măsură destul de modestă, din descoperirile arheologice din ultima vreme din mai multe puncte de pe vatra orașului modern. Cele câteva așezări și necropole cercetate sau semnalate, oglindesc o permanență viețuirii umane pe aceleași locuri începând din antichitatea daco-romană⁵³.

În cartierul *Freidorf* a fost descoperită o așezare din secolele al VII-lea - al VIII-lea cu ceramică de tradiție romană, lucrată la roată din pastă fină, oalele de tip borcan fiind decorate cu împunsături, cu linii incizate dispuse orizontal sau în val⁵⁴. În cartierul *Fratelia* a fost cercetată o așezare din secolele al VIII-lea - al IX-lea cu locuințe semiîngropate de formă rectangulară, cu o singură încăpere, cu vetre de foc de formă ovală. Ceramica în cea mai mare parte este lucrată la roată, din pastă amestecată cu nisip și pietricele și este arsă oxidant, fiind predominant de culoare neagră. Vasele de tip borcan au o formă elegantă, umerii bine reliefați, buzele tăiate drept și sunt ornamentate cu incizii de linii paralele drepte și vălurite. În locuințe au mai fost descoperite râșnițe din tuf vulcanic, fusaiole și o mare cantitate de oase de animale domestice, toate pledând pentru o așezare cu populație de agricultori⁵⁵. În oraș, lângă *Podul Modos* de peste Bega, a fost recuperat inventarul câtorva morminte de înhumăție orientate V-E: pumnale de fier, cinci cataramă de bronz, cerc de metal de la o căldare de lemn, o sabie de fier cu lama dreaptă, cuțite, scărițe de șa, accesorii vestimentare, fragmente de vase de lut. După inventar această necropolă se datează la sfârșitul secolului al VIII-lea și în prima jumătate a celui de al IX-lea și a aparținut probabil unui grup de avari, refugiați în câmpia bănățeană în urma înfrângerii suferite de chaganatul avar din partea francilor⁵⁶.

În partea de est a orașului, la *Pădurea Verde*, pe lângă urmele unei așezări din sec. IX-X, au fost descoperite morminte de înhumăție cu inventar specific pentru secolul al X-lea: tolbă cu săgeți, nasturi, scărițe de șa, coliere, brățări simple și terminate cu capete de animale. Tot de aici pare să provină și o monedă de bronz emisă de împăratul Constantin al VII-lea Porfirogenetul asociat cu soția sa Zoe, între 913-919. Descoperirile au fost considerate ungurești de tipul "cucerirea patriei", la fel ca și cele din cimitirul din punctul

⁵¹ DIR III, p. 235; IV, p. 68.

⁵² Rodica Vărtaciu, *op. cit.*, p. 8-9.

⁵³ Doina Benea, *op. cit.*, p. 229 și urm.

⁵⁴ A. Bejan, în *ActaMN*, XX, 1983, p. 489-498; idem, *Banatul în secolele IV-XII*, Timișoara, 1995, p. 79-80.

⁵⁵ L. Mărghită, *op. cit.*, p. 136-138.

⁵⁶ A. Bejan, în *SCIVA*, XXXIV, 4, 1983, p. 349-362.

Cioreni din nord-vestul oraşului, suprapus peste o aşezare daco-romană din secolele II-IV şi continuat pe acelaşi loc de un alt cimitir de tip Bjelo-Brdo, cu inele de tâmplă simple din sec. XI-lea şi cu o monedă de la regele Andrei I (1046-1060)⁵⁷. În partea de sud a oraşului a fost semnalată altă necropolă din secolele X-XI, din care provin cercei, nasturi, inele şi o monedă de la Andrei I. Mai multe piese din sec. X-XI provin probabil tot din morminte de lângă Bega: inele de tâmplă, disc de păr, monedă de la Andrei I, cercei, cruce de bronz, inel digital de bronz cu chatonul ornamentat. Tot în apropiere de Bega s-a descoperit o monedă de la Bela al III-lea⁵⁸. În 1964 în cartierul *Elisabetin* a fost descoperit un brachteat de la împăratul Federic I Barbarossa, iar în *Mehala*, pe str. Bărăgan, un denar al regelui Ştefan I cel Sfânt al Ungariei.

Aceste descoperiri răzleţe de pe teritoriul oraşului dovedesc totuşi o intensă şi continuă locuire la sfârşitul Mileniului I şi la începutul celui de al II-lea în preajma unui important centru politic şi economic pe care deocamdată îl presupunem, cum trebuie să fi fost aşezarea fortificată de la Timişoara.

PETRU IAMBOR

CONTRIBUTIONS À L'HISTOIRE DE QUELQUES ÉTABLISSEMENTS FORTES DU HAUT MOYEN ÂGE DU BANAT (Résumé)

Dans cet étude sont évoquées les plus notables moments qui pourraient apporter un plus de précisions et de nuances au cadre général de l'histoire médiévale sur quelques cités ou établissements fortes du Banat roumain et serbe (Orşova, Horom, Keve, Timişoara). On doit préciser aussi que les diverses sources écrites attestent que ces établissements étaient centres militaires de la population locale à la fin du première et au début du seconde millénaire et après la conquête arpadienne elle deviennent centres administratifs du pouvoir royal.

Il paraît que les découvertes par hasard et les fouilles archéologiques confirment l'évolution de ces objectifs.

⁵⁷ Săpături inedite Al. Rădulescu; R. Popa, în *SCIVA*, XXXX, 4, 1989, p. 383.

⁵⁸ *Erdély Története*, I, Budapest, 1987, p. 215-216.